

Research Papers

बालमजुरी – कारणे आणि परिणाम

प्रा. राहुल धुमाळ
सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय,
बारामती, जि. पुणे.

प्रा. डॉ. एन्.एन्.मुंडे.
प्रपाठक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
संत गाडगे महाराज महाविद्यालय,
लोहा, जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

भविष्यकालीन विकासातील एक अडथळा म्हणून बालमजुरीच्या समस्येचा विचार करता येतो. कारण मुलांच्यातील प्रचंड बुद्धिमत्तेचे मातेरे बालमजुरीने होत असते. देशाचे भावी सुजाण नागरिक बनणे आणि लोकशाही जीवन पद्धतीत समर्थपणे उभे राहण्याच्या प्रक्रियेतील बालमजुरी हा एक अडथळा आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ही समस्या कमी होईल अशी अपेक्षा व्यक्त केली जात होती पण उलट ती अधिकाधिक गंभीरच बनत चाललेली दिसते. कुपोषण, बालमृत्यु, शैक्षणिक गळती यासारख्या समस्यांनी भारताला हैराण केलेलेच आहे. पण या सर्वांपेक्षा गंभीर समस्या आहे ती बालमजुरीची. प्रस्तुत लेखात बालमजुरीच्या समस्येला कारणीभूत असलेले घटक तसेच या समस्येचे परिणाम याचा आढावा घेतला आहे.

बालमजुरीची कारणे:-

या समस्येला पुढील कारणे कारणीभूत आहेत.

1. दारिद्र्य:- बालमजुरीचे प्रमुख कारण गरीबीच आहे. गरीबीमुळे अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजाही पूर्ण होत नाहीत. याशिवाय दारिद्र्यामुळे बालकांना कामाला लावण्याचे प्रमाणही खूप आहे. यातूनच बालकामगारांचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

2. कर्जफेड:- आई-वडिलांनी दारिद्र्यामुळे घेतलेले कर्ज आणि त्यावरील व्याज सतत वाढत असते. अशा कर्जाची परतफेड करण्यासाठी लहान मुलांना कामाला लावले जाते व त्यांच्या उपचारावर कर्जफेडीचा प्रयत्न केला जातो. लहान मुलांच्याकडे कर्जफेडीचे साधन म्हणून पाहिले जाते.

3. भग्न कुटूंब:- कुटूंबात पालकांच्यात असलेला बेबनाव, आई-वडिल यापैकी एखादयाचा अथवा दोघांचाही मृत्यु, घटस्फोट यामुळे कौटुंबिक स्वास्थ्य, शांतता यांना तडा जातो. कुटूंब मोडकळीस येते आणि अशा भग्न कुटूंबातील मुले बालमजुरीकडे उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून वळतात.

4. मुलांचे गैरवर्तन:- जी मुले शाळेला वेळच्या वेळी जात नाहीत, शाळा चुकवतात, उनाडपणा करतात अशा मुलांच्या बाबतीत पालक कठोरपणे शिक्षा म्हणून मुलांना रोजगारासाठी सक्ती करतात. वाममार्गाने पैसा मिळविण्यापेक्षा कष्ट करून पैसा मिळवावा. या नैतिक अधिष्ठानाखाली पालक अशा मुलांना बालमजुरीसाठी प्रोत्साहित करतात.

काहीवेळा धुम्रपान करणे, सिनेमा पाहणे, जुगार खेळणे

अशा व्यसनात मुले गुरफटतात या व्यवसायाच्या अधिन होण्यासाठी पैसाची गरज असते. हा पैसा मिळविण्यासाठी मुले बालमजुरीकडे वळण्याचा धोका असतो.

5. शिक्षणाची कमरता:- भारतात निरक्षरतेचे प्रमाण मोठे आहे. निरक्षरतेमुळे बालकामगारांचे पालक, मुलांना लहान वयात कामाला पाठवल्यामुळे होणारे दुष्परिणाम तसेच लहान मुलांना शाळेत पाठवल्यामुळे होणारे फायदे याबाबत जागरूक नसतात.

6. कायद्याच्या अमंलबजावणीचा अभाव:- बालमजुरी अस्तित्वात राहण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणून अधिकाऱ्यांची कायद्याकडे पाठ फिरविण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. बालमजुरीचा प्रतिबंध करणारे निरनिराळे कायदे असूनही अगदी क्वचित प्रसंगी कायद्याची अमंलबजावणी होते. तेव्हा कायद्याचा काटेकोर अंमल न करणे हेही बालमजुरीचे कारण होऊ शकते.

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, बालमजुरीला कोणतेही एक कारण जबाबदार नसून अनेक किंवा सामुदायिक कारणे जबाबदार आहेत.

बालमजुरीचे परिणाम:-

बालमजुरीचे परिणाम खालीलप्रमाणे होऊ शकतात व ते समाजासाठी घातक ठरू शकतात.

1) कौटुंबिक परिणाम:- बालमजुरी प्रथेचा सर्वात मोठा व घातक परिणाम त्या बालकामगारांच्या कुटूंबावर होतो. कुटूंबातील एक

Please cite this Article as: प्रा. डॉ. एन्.एन्.मुंडे, प्रा. राहुल धुमाळ, बालमजुरी – कारणे आणि परिणाम: Indian Streams Research Journal (March ; 2012)

मुलगा अथवा मुलगी कामावर जायला लागली की त्या कुटूंबातून सर्वच बालके कामावर जातात. त्यामुळे शिक्षण प्रवाहात येण्यास ते अनुकूल नसतात.

शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांची वैचारिक, भावनिक प्रगती खुंटते व ही बालके फक्त काम करणे, पैसा कमविणे व आपल्या तथा आपल्या कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित राहतात त्यामुळे अशा बालकांच्या कुटूंबात दारिद्र्य सातत्याने पुढे चालू राहते व कुटूंबाचा विकास ठप्प होतो.

2) शैक्षणिक परिणाम:- बालकांचा महत्त्वाचा हक्क आहे शिक्षण घेणे, वयाच्या 14 वर्षांपर्यंत त्यांना शिक्षण सक्तीचे असतानाही कुटूंबाच्या अडचणीमुळे ही बालके शाळेत जाऊ शकत नाहीत. त्यांचा परिणाम शिक्षणापासून वंचित राहण्यावर होतो. त्यामुळे या बालकांचा बौद्धिक विकास ठप्प होतो त्यांच्या ठिकाणी शैक्षणिक गुणवत्ता अजिबात राहत नाही.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे व मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे महत्त्वाचे शस्त्र आहे. पण शिक्षणच नसल्यामुळे ही बालके उज्वल भवितव्यासाठी आवश्यक अशा शिक्षणास पारखी झालेली असतात.

3) वैयक्तिक परिणाम:- बालमजुरीच्या भीषण समस्येमुळे वैयक्तिक विकास ठप्प होतो. त्यांना आचार, विचार, संचार व संस्कार यांचे अजिबात ज्ञान राहत नाही. जीवन म्हणजे काय? ते कसे जगावे? याचाही विचार करण्याची त्यांची क्षमता नसते.

धोकादायक क्षेत्रात काम करणाऱ्या बालकांच्या जीविताला फार मोठा धोका असतो. अनेकदा या बालकांना आगीच्या तोंडाशी काम करावे लागते. त्यामुळे अंग भाजणे, हात किंवा पाय जळणे असे कितीतरी प्रकार या बालकांच्या जीवनात येतात पण त्यांची चिंता न करता ही बालके सतत काम करतात. सततच्या कामामुळे व पुरेसे अन्न न मिळाल्यामुळे त्यांची वाढही खुंटते व अनेक व्याधी या बालकांना जडतात. उदा. इंद्रियांचे आजार, पोटाचे आजार इ.

4) आरोग्यविषयक परिणाम:- बालमजूर हा 6 ते 14 वयोगटातील कोवळा बालक असतो. पौष्टिक आहारापेक्षा निकृष्ट आहार त्याला मिळतो. दिवसाचे जवळपास 12 ते 14 तास काम त्यास सतत करावे लागते. उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा या ऋतूत सतत काम करावे लागते. धोकादायक किंवा त्रासदायक क्षेत्रातही त्याला क्षमतेपेक्षा अधिक काम करावे लागते. त्यामुळे या सर्व बाबींचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो. त्याची वाढ खुंटते, प्रतिकारशक्ती कमी होते व त्यामुळे चिमुकल्या बालकाचे आरोग्य ढासळते.

5) सामाजिक परिणाम:- बालमजुरी ही राष्ट्रीय विकासाला आड येणारी, माणूसकीला कलंक फसणारी व समाजाला शाप ठरणार प्रथा असल्यामुळे समाजाची फार मोठी हानी होत असते.

बालमजुरीमुळे एक मोठी शक्ती युवा अवस्थेत येण्याअगोदर संपत आहे. समाजात सक्षम सदृढ युवक नसल्यामुळे समाजाचा विकास खुंटत आहे. समाजाचे एक मोठे बालमजुरीत गुंतल्यामुळे समाजाचा शैक्षणिक, सांस्कृतिक विकास ठप्प होत आहे.

बालमजुरीच्या प्रथतून समाजविघातक फळीसुद्धा निर्माण होत आहे. जी समाजाला भविष्यात घातक ठरू शकते.

सारांश:-

बालमजुरीच्या प्रथेमुळे समाजात विघातक वृत्ती संघटित होत आहेत. समाजात व्यसने व विकारांना बालमजुरीमुळे प्रोत्साहन मिळत आहे. या दुष्परिणामाचा वेळीच गांभीर्याने विचार करावयास हवा व आणखी घातक व विघातक रूप धारण करण्यापूर्वी सामाजिक बांधिलकी म्हणून आपले कर्तव्य समाजाच्या व राष्ट्राच्या हितासाठी

Please cite this Article as: प्रा. डॉ. एन्.एन्.मुंडे, प्रा. राहूल घुमाळ, बालमजुरी – कारणे आणि परिणाम: Indian Streams Research Journal (March ; 2012)

पार पारण्यास्तव बालमजुरीच्या समुळ उच्चटनासाठी सर्वांनी प्रयत्न करायला हवेत.